

Микола Куницький,

*канд. політ. наук, викладач кафедри філософських і політичних наук,
Черкаський державний технологічний університет*

СТРУКТУРНІ ЧИННИКИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ У ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВАХ

Стаття присвячена вивченню факторів, які впливають на розвиток демократії. Дослідження чинників становлення і розвитку демократичних режимів у пострадянських державах є актуальним для вивчення загальних трендів сучасного політичного розвитку, а також має безперечну цінність для української політичної науки. Вивчення досвіду пострадянських держав сприяє більш глибокому розумінню процесів, що відбуваються в сучасній політичній системі України. Порівняльний аналіз чинників демократизації в пострадянських державах дає можливість краще зрозуміти специфічні особливості розвитку демократії в Україні, науково пояснити їх природу і чинники впливу, виходячи з того, що при всіх відмінностях у моделях демократії ці моделі, проте, мають і певну загальну основу. Огляд існуючих теорій демократизації дав змогу виділити основні структурні чинники демократизації, що є найбільш релевантними для аналізу пострадянських політичних трансформацій взагалі і України зокрема.

Ключові слова: демократія, країна, демократизація, розвиток демократії, детермінанти демократизації, фактори, пострадянські країни.

Постановка проблеми. Проблематика становлення і розвитку демократії є одним з магістральних дослідних напрямків сучасної політичної науки. Вивчення чинників та причин успіху демократичних проєктів в одних країнах і невдачі аналогічних процесів в інших продовжують бути в епіцентрі уваги політологів різних країн світу. Не менш актуальними на сучасному етапі є проблеми різноманіття моделей демократичного устрою, визначення процесу демократизації, становлення і розвитку демократії, а також рішення методологічних проблем, пов'язаних із розробкою інструментарію, здатного оцінити розвиток демократичного процесу. З цієї точки зору, дослідження політичних процесів у колишніх союзних республіках СРСР, а нині суверенних державах, є досить актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем становлення та розвитку демократії як політичного явища, аналізу її функціонування, характеристикі її факторів присвячені роботи багатьох зарубіжних і вітчизняних учених, серед яких Р. Арон, З. Бжезинський, І. Брадні, М. Вебер, Д. Вей, В. Гельман, А. М. Грзимма-Бюссе, Л. Даймонд, Р. Даль, К. Дарден, В. Ільїн, Х. Кітчелт, М. Ліпсет, А. Ю. Мельвіль, М. Пантін,

А. Пшеворський, Д. А. Растоу, Р. Сафаров, В. Фрітц, Е. Фінкель, С. Хантінгтон, С. Холмс, К. Хоул та ін. Проте серед великої кількості праць досі відчувається брак досліджень, присвячених порівняльному аналізу становлення та розвитку демократії з використанням єдиного теоретичного концепту.

Тому метою статті є систематизувати та конкретизувати структурні фактори становлення демократії в пострадянських країнах.

Виклад основного матеріалу. Дослідження питань становлення та розвитку демократії вимагає попереднього уточнення базових дефініцій.

Найбільш поширене розуміння демократії полягає у твердженні, що це політичний режим, який ґрунтується на владі народу. Однак конкретні механізми реалізації народної влади в історичній ретроспективі були найрізноманітнішими. Не дивно, що розуміння сутності демократії і ставлення до різних демократичних моделей залишаються на сьогодні одними з найбільш дискусійних питань політичної науки.

Вивчивши дослідження вчених і мислителів в різні історичні епохи, ми дійшли висновку, що демократичний режим повинен відповідати певним критеріям і включати такі компоненти, як: а) наявність інтенсивної і широкої конкуренції серед індивідів і організацій за основні владні позиції, що функціонує на регулярній основі і без застосування сили; б) широке включення населення в електоральний процес, виражене через наявність загального виборчого права і можливості політичної участі для всіх дорослих громадян; в) наявність широких громадянських свобод, що забезпечують конкуренцію в електоральному процесі і політичну включеність більшості населення. На практиці всі ці умови можуть виконуватися за наявності регулярних вільних, конкурентних, чесних і справедливих виборів.

Сфера дослідження факторів і детермінант демократизації в політичній науці є однією з найбільш розроблених, але й найбільш дискусійних. Усю сукупність детермінант становлення демократії в політології прийнято розділяти на структурні та політичні (процедурно-агентські). Під структурними факторами розуміють об'єктивні параметри суспільства, тобто соціальні, економічні чи культурні структури, які зумовлюють політичний процес і створюють сприятливий соціально-економічний і культурний контекст для демократизації або, навпаки, ускладнюють становлення демократії. Як політичні фактори визначають менш довготривалі і суб'єктивно зумовлені детермінанти, які не пов'язані з соціально-економічними структурами. У цьому випадку йдеться про стратегії і конкретні дії політичних гравців, взаємодія яких може відкрити «вікно можливостей» і запустити процес демократизації. Інші рішення політичних акторів і структура відносин між ними можуть, навпаки, створити процедурні обмеження для становлення демократії.

До основних структурних детермінант демократизації, як правило, відносять економічні, історично-інституційні, культурно-релігійні і географічні фактори. Розглянемо їх детальніше.

Економічні детермінанти демократизації. Одним із найбільш поширених факторів демократизації, на який вказують дослідники, є комплекс соціально-економічних змінних, пов'язаних з поняттям «модернізація». Теорія модернізації, витоки якої сягають до праць М. Вебера [1], остаточно концептуалізацію отримала в роботі М. Ліпсета [2]. В рамках цієї теорії ключовими детермінантами демократизації визнаються такі змінні, як рівень доходів і добробуту населення, ступінь індустріалізації та урбанізації, розмір середнього та робітничого класів, частка освічених верств у загальній структурі суспільства. Високі показники цих змінних розглядаються як ключові детермінанти успішної демократизації.

У своїй знаменитій роботі М. Ліпсет на основі статистичного аналізу виявив взаємозв'язок між зростанням валового внутрішнього продукту і демократизацією. На думку автора, ця кореляція має причинно-наслідковий зв'язок. Її суть полягає в тому, що зростання доходів населення дає можливість громадянам інвестувати в освіту і веде до зростання загального споживання [1].

Проте, якщо звернутися до стартових умов процесу демократизації, то Україна, з-поміж посткомуністичних країн, мала чи не найпривабливіший вигляд. Маючи високий рівень промислового розвитку, п'яте місце за рівнем ВВП з-поміж радянських республік, науково-технічний і кадровий потенціал, відсутність зовнішніх боргів (для порівняння – Польща мала 47 млрд. дол. зовнішніх боргів), вигідне геополітичне становище, українське керівництво не змогло вивести країну на належний рівень розвитку [3]

Низка дослідників висунули аргументи, згідно з якими економічні фактори дійсно відіграють ключову роль у процесах утвердження демократії, але головні з них пов'язані не стільки з загальним зростанням добробуту населення і параметром ВВП на душу населення, скільки з показниками нерівності і характером базових доходів держави.

Таким чином, збереження державного потенціалу є важливим для ефективного економічного розвитку. Ця змінна в умовах радикальних трансформацій виявляється більш значущою, з точки зору економічної ефективності, ніж режимні характеристики держави. Як показав досвід пострадянських Литви і Білорусії, економічне зростання можливе як в умовах успішної демократизації, так і при збереженні авторитарного політичного режиму.

Географічний детермінізм як зовнішній фактор впливу. Політологи звертають увагу на роль екзогенних факторів, які визнаються вкрай важливими в процесі старту демократизації і мірою успіху цього процесу. Так, С. Хантінгтон вказує на той факт, що демократизація рідко відбувається в одній окремо взятій країні. Частіше цей процес торкається відразу цілої групи сусідніх країн одночасно. Вчений пояснює цей феномен взаємовпливом однієї країни на іншу. Успішна демократизація в одній державі породжує спроби копіювання досвіду в сусідніх країнах, під впливом демонстраційного ефекту.

В результаті відбувається цілий каскад обвалення авторитарних режимів і спроб демократизації, які утворюють хвилі демократизації [4].

Низка учених підкреслює важливість географічного розташування держави з точки зору успіху демократизації. Стверджується, що, оскільки більш близька локалізація країни до епіцентру початкової демократизації створює більш інтенсивний демонстраційний вплив, то, чим ближче держава розташована на точці початкової демократизації, тим вищі шанси успішного копіювання цього досвіду і повторення аналогічного результату. У контексті вивчення пострадянських країн центром демократичних традицій і сильного зовнішнього впливу визнається Європейський Союз, близькість до якого підвищує шанси на успіх демократичного експерименту, а віддаленість, навпаки, мінімізує ці можливості.

Ще одна впливова інтелектуальна традиція дослідження факторів демократизації пов'язана з теоретичною парадигмою, яку можна визначити як *історичний інституціоналізм*. Відповідно до цього підходу спадщина минулого та інституціональні традиції старих порядків відіграють ключову роль у детермінації режимних трансформацій. Саме характер інституційної спадщини минулого задає певні рамки можливостей у період режимних переходів і фази невизначеності. В одних випадках спадщина минулого благотворно впливає на становлення демократії. В інших, навпаки, «стежка залежності» блокує демократичну траєкторію, зберігаючи авторитарний вектор розвитку держави.

Досліджуючи посткомуністичні траєкторії розвитку держав Східної Європи та колишнього СРСР, представники історичного інституціоналізму приділяють увагу радянській спадщині і впливу на пострадянські режими різних факторів, успадкованих новими урядами з минулого. Наприклад, широку популярність одержала типологія радянських режимів, розроблена Х. Кітчелтом. Учений класифікував їх, використовуючи два критерії: рівень конкуренції еліт та ступінь формальної інституціоналізації бюрократичного апарату. За низької конкуренції еліт, але високого ступеня інституціоналізації бюрократії він визначав режим як «бюрократично-авторитарний». За низьких показників обох змінних режим визначається як «патримоніальний». Нарешті, за наявності високої елітної конкуренції і рівнем інституціоналізації бюрократичного апарату він зараховує цей режим до типу «національно-консенсусного». Саме останній різновид комуністичного режиму, на думку Х. Кітчелта, створює найсприятливіші умови для демократичного результату політико-режимних трансформацій [5].

Послідовники Х. Кітчелта, використовуючи його методологію і типологію комуністичних режимів, розкрили причинно-наслідкові взаємозв'язки між конкретним набором інститутів зі сфери «спадщини минулого» і подальшими режимними трансформаціями.

Ще одним важливим фактором структурного порядку зі спадщини минулого дослідники називають ціннісно-нормативні та *культурні параметри суспільства*, які впливають на процеси демократизації.

Своєрідними версіями культуроцентричного підходу є пояснювальні схеми становлення демократії, в яких головним фактором успіху режимної демократизації визнається рівень національної консолідації суспільства і характер впливу такого соціального феномена, як націоналізм. Вперше на чинник національної консолідації суспільства як важливої умови демократизації вказав у своїй динамічній моделі становлення демократії Д. Растоу. Він підкреслює, що демократія не може функціонувати без спочатку укладеного договору всіх громадян про єдність політичної одиниці. Без згоди про територіальні межі та цілісності державної освіти демократія стає неможливою, оскільки в іншому випадку неминучі загрози сепаратизму і внутрішні силові зіткнення, що несумісно з демократичним процесом [6].

Аналогічну точку зору висловлює Д. Вей, який етнічну гетерогенність суспільства схильний оцінювати як позитивний фактор для демократизації [7]. І хоча цей же фактор може породити розколи і політичні конфлікти, небезпечні для демократії, соціальний або етнічний плюралізм створюють об'єктивні перешкоди для авторитарної консолідації. Хоча міжетнічну конкуренцію не можна визначити як демократію, але ситуація «аморфного плюралізму» або «плюралізму за замовчуванням», на думку авторів, є кращою передумовою для потенційної демократії, ніж взагалі відсутність такої.

Наступний культурний фактор з розряду історично зумовлених, на який багато дослідників звертають увагу при поясненні логіки режимних трансформацій пострадянських країн, – це *релігійні традиції суспільства*. М. Вебер став одним із перших, хто концептуально спробував довести різний вплив на соціальні процеси різних релігійних конфесій. На його думку, розвиток капіталізму в Європі і подальша демократизація стали багато в чому наслідком релігійної революції і народження протестантизму, ціннісні постулати якого відкрили свободу підприємницької активності масовим верствам населення. Католицька, ісламська або конфуціанська релігійні системи, на думку М. Вебера, не створювали таких основ. Таким чином, специфіка релігійних систем в теорії вченого виступає як найважливіший фактор успіху демократичного розвитку суспільства [1].

Розвиваючи ці ідеї, С. Хантінгтон вказує на різне трактування з боку різних релігій і цивілізацій таких базових демократичних цінностей, як права людини і свободи особистості. Це дає йому підстави вважати християнство як релігійну систему, яка в цілому більш схильна до адаптації демократичних цінностей, ніж інші види релігій. Відповідно, передбачається, що країни з домінуючим християнським населенням швидше і легше створять основи демократії, ніж суспільства з іншим досвідом релігійних традицій [8].

Ще один важливий фактор структурного порядку – *державний потенціал*, тобто рівень формалізації державних інститутів, верховенство права, можливість бюрократії уникнути політизації та впливу різних неформальних груп впливу. Дослідники стверджують, що сильна держава є важливою умовою демократії, без якого її становлення неможливо. Тому за

слабких державних інститутах авторитарні тенденції отримують свій новий розвиток. Так, С. Холмс указує, що слабкість державних інститутів так само небезпечна для демократизації, як і авторитарні тенденції політичного лідерства. «Роздержавлення» не стільки вирішує проблеми, скільки їх породжує» [9].

Альтернативна точка зору представлена С. Левітським і Л. Веєм, які стверджують, що державний потенціал є причиною формування різних режимних форм. Парадоксом же режимних трансформацій є те, що за слабкої держави і слабкої опозиції транзит призводить до авторитаризму, а не демократії. Демократичний результат більш імовірний при сильній державі і сильній опозиції. Вчені роблять висновок, що сильна держава може бути як передумовою демократії, так і фактором формування авторитарного режиму [7].

У цілому сьогодні можна говорити про те, що детермінанти політичного характеру в контексті проблематики демократизації зводяться до аналізу впливу інститутів на трансформаційні процеси, конфігурації елітних угруповань і конкретних рішень політичних суб'єктів (акторів), характер яких обумовлює специфіку режимного розвитку. Інакше кажучи, якщо структурні теорії ключовими детермінантами демократичного переходу вважають об'єктивні макропараметри соціуму економічного і культурного плану, то прихильники теорій політичних детермінант вказують на важливість конкретних рішень і взаємодій політичних гравців, які, незважаючи на структурні обмеження, можуть долати опір середовища і своїми стратегічними кроками створювати поле можливостей для демократизації. Водночас, оскільки в цьому випадку йдеться про індивідуальні інтеракції політичних гравців, то це поле може створюватися навіть у тому випадку, коли спочатку структурні параметри є несприятливими для успішної демократизації.

Цю теоретичну парадигму прийнято позначати акторським підходом, всередині якого можна виділити дві теорії, які скоріше доповнюють, а не виключають одна одну. Це, по-перше, елітистські теорії і тісно пов'язана з ними теорія раціонального вибору. І, по-друге, теорія неоінституціоналізму.

Представники елітизму, неоінституціоналізму та теорії раціонального вибору (Т. Фрай, А. Грзимал-Бюссе, А. Асемоглу, Дж. Робінсон) виділили низку політичних чинників, роль яких як джерел демократизації можна визнати дуже значною. У цьому ряду три фактори є найбільш аргументованими. Зокрема, це:

1. Структурна композиція еліт, яка обумовлює інституційний вибір.
2. Інституціональний дизайн політичної системи, що визначає логіку політичної гри і подальшу трансформацію режиму.
3. Рівень партизації політичного процесу, який зумовлює характер елітної взаємодії та ступінь автономії еліт від електоральних уподобань.

Підбиваючи підсумки, відзначимо, що представлений огляд існуючих концептів і пояснювальних теорій демократизації дає можливість виділити

основні структурні чинники демократизації, які є найбільш релевантними для аналізу пострадянських політичних трансформацій взагалі і України зокрема. На нашу думку, такими ключовими структурними чинниками можна визнати такі: 1) фактор урбанізації; 2) фактор добробуту; 3) економіко-сировинний фактор; 4) географічний фактор; 5) релігійний фактор; 6) фактор національних традицій; 7) фактор радянської політичної спадщини; 8) етнічний фактор; 9) рівень етнічної і міжрегіональної консолідації і 10) рівень національної консолідації.

Завершуючи огляд основних теоретичних підходів і пояснювальних аналітичних схем, покликаних визначити ключові фактори демократизації, варто зазначити, що на сучасному етапі в політичній науці дискусія щодо цього питання далека від завершення. Сьогодні рано ставити остаточну крапку в суперечці про те, які саме чинники – структурні чи політичні – є більш важливими з точки зору розуміння процесів демократизації та утвердження засад демократичної політичної системи. У зв'язку з цим, створюючи аналітичну схему дослідження процесів демократизації в пострадянських державах, ми вважаємо за доцільне не вставати однозначно на позиції одного з підходів, а спробувати врахувати всі висловлені гіпотези про фактори демократизації.

Список використаних джерел

1. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. *Избранные произведения*. Москва: Прогресс. 1990.
2. Lipset S. *Political Man*. Garden City. N.Y.: Doubleday, 1960.
3. Зеленько Г. І. Політичний протест зими 2013–2014 рр. в Україні: причини, зміст, наслідки. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2014. № 1. С. 34–55.
4. Fritz V. *State-Building: A Comparative Study of Ukraine, Lithuania, Belarus, and Russia*. Budapest, Hungary, 2007.
5. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели. *Полис*. 1996.
6. Kitchelt H. Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions. *Party Politics*. 1995. № 1 (4). P. 447–472.
7. Куницький М. Фактори становлення та розвитку демократії в пострадянських країнах: аналітичне дослідження. *Соціальні та гуманітарні технології: філософсько-освітній аспект: матеріали VI наук.-практ. конф., (м. Черкаси, 23 квіт. 2020 р.) / упоряд. Т. О. Дроздова*. Черкаси: ФОП Гордієнко Є. І., 2020. С. 78–89.
8. Levitsky S., Way L. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge, 2010.
9. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Москва: РОССПЭН, 2003.
10. Houle C. Inequality and Democracy: Why Inequality Harms Consolidation but Does Not Affect Democratization. *World Politics*. 2009. № 61 (4). P. 589–622.

References

1. Veber M. *Protestantskaya etika i dukh kapitalizma. Izbrannyye proizvedeniya.* Moskva: Progress. 1990.
2. Lipset S. *Political Man. Garden City.* N.Y.: Doubleday, 1960.
3. Zelenko H. I. Politychnyi protest zymy 2013–2014 rr. v Ukraini: prychny, zmist, naslidky. *Naukovi zapysky IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy.* Kyiv, 2014. № 1. S. 34–55.
4. Fritz V. *State-Building: A Comparative Study of Ukraine, Lithuania, Belarus, and Russia.* Budapest, Hungary, 2007.
5. Rastou D. *Perekhody k demokratii: popytka dinamicheskoy modeli.* *Polis.* 1996.
6. Kitchelt H. Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions. *Party Politics.* 1995. № 1 (4). P. 447–472.
7. Kunytskyi M. Faktory stanovlennia ta rozvytku demokratii v postradianskykh krainakh: analitychne doslidzhennia. *Sotsialni ta humanitarni tekhnolohii: filosofsko-osvitnii aspekt: materialy VI nauk.-prakt. konf., (m. Cherkasy, 23 kvit. 2020 r.) / uporiad. T. O. Drozdova.* Cherkasy: FOP Hordiienko Ye.I., 2020. S. 78–89.
8. Levitsky S., Way L. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War.* Cambridge, 2010.
9. Khantington S. *Tretia volna. Demokratizatsiya v kontse XX veka.* Moskva: ROSSPEN. 2003.
10. Houle C. Inequality and Democracy: Why Inequality Harms Consolidation but Does Not Affect Democratization. *World Politics.* 2009. № 61 (4). P. 589–622.

Mykola Kunitskiy,

Candidate of Political Sciences,

Lecturer at the Department of Philosophical and Political Sciences,

Cherkasy State Technological University

STRUCTURAL FACTORS OF DEMOCRATIZATION IN THE POST-SOVIET STATES

The variety of forms, mechanisms, models of democracy does not call into question the existence of a certain common ground, but at the same time requires the development of their own criteria for their analysis and evaluation. Turning to the question of the development of democracy, it is necessary to note the important limitations and problems associated with the development of the concept of quality democracy. First of all, in order to assess the development of democracy, it is necessary to choose such criteria that are available only in democracies and cannot be applied to other types of political regimes. In addition, the evaluation criteria should relate to purely political aspects and not extend to other areas of society.

The article is devoted to the study of factors influencing the development of democracy. The study of the factors of formation and development of democratic

regimes in post-Soviet states is relevant for studying the general trends of modern political development, and also has indisputable value for Ukrainian political science. Studying the experience of post-Soviet states contributes to a deeper understanding of the processes taking place in the modern political system of Ukraine. Comparative analysis of the factors of democratization in post-Soviet countries allows us to better understand the specific features of democracy in Ukraine, scientifically explain their nature and factors of influence, based on the fact that despite all the differences in models of democracy, these models have a common basis. A review of existing theories of democratization has identified the main structural factors of democratization that are most relevant for the analysis of post-Soviet political transformations in general, and Ukraine in particular.

Keywords: *democracy, country, democratization, development of democracy, determinants of democratization, factors, post-Soviet countries.*